

קלאופטרה הרופאה

יוסף גייגר

לעברים, לערבים, לסורים, למדים ולפרתים, וזאת בניגוד לקודמיה מבית תלמי, שאף לא טרחו ללמוד את לשון בני הארץ⁴ (אין צריך לומר, ששפתה שלה הייתה יוונית). מבלי להיכנס למידת המהימנות המדויקת של הידיעה או של פירוט השפות השונות,⁵ ראוי להזכיר שלרשותו של פלוטרכוס ב'חיי אנטוניוס' עמד מקור טוב במיוחד לחיי החצר של קלאופטרה: בפרק שלאחר פרקנו הוא מספר דברים ששמע מפי סבו אשר שמעם מן הרופא פילוטס (Philotas), ששהה באלכסנדריה באותו זמן.⁶

כן מסופר על קשריה של קלאופטרה עם הפילוסוף פילוסטרטוס: לדברי פילוסטרטוס בעל 'חיי הסופיסטים' פילוסטרטוס המצרי עסק בפילוסופיה עם המלכה, והוא מעיר אגב כך כי הלה שהה במחיצתה של אישה שאף אהבת הספרות (φιλολογεῖν) הייתה לה לעינוג.⁷ באפיגרמה של קרינגורס (Crinagoras) מסופר על פילוסטרטוס, שהיה בעבר ידיד למלכים, שלא יובא לקבורה לחוף הנילוס או אצל היהודים,⁸ כי

מאמרו המאלף של מאיר בר-אילן תורם רבות להבנת השפעת הרפואה ההלניסטית על הרפואה היהודית בארץ-ישראל בתקופת התנאים, תרומה המשתלבת בפולמוס בסוגיה הנכבדת של מידת השפעתה של התרבות היוונית על זו היהודית. אולם דומני שבעניין אחד שנראה לבר-אילן שולי ולא ראוי לדיון, יש היבטים, שאף מהם ניתן ללמוד לצורך הסוגיה הנדונה.¹ כידוע עיקר פרסומה של קלאופטרה² לא בא לה משום התענייניויותיה בתחומי הרוח,³ אם כי דברינו בהמשך יזכו להארה טובה יותר אם נמנה בקצרה את אלה. פלוטרכוס מספר שקלאופטרה ידעה להשיב בלשונם לאתיופים, לטרוגלודיטים,

- 1 הדברים שלהלן הם תגובה והשלמה למאמרו של מאיר בר-אילן, 'הרפואה בארץ-ישראל במאות הראשונות לספירה', קתדרה, 91 (ניסן תשנ"ט), עמ' 31-78.
- 2 קלאופטרה השביעית פילופטור, מלכת מצרים (69-30 לפה"ס, מלכה משנת 51); לשם הנוחות ומשום הנוהג שהשתרש אמשך לכנותה קלאופטרה סתם.
- 3 המחקר הממצה ביותר הוא של: I. Becher, *Das Bild der Kleopatra in der griechischen und lateinischen Literatur*, Berlin 1966. אני מבקש להסתייג מן ההערכה הנמוכה של פלינג לקסמיה האינטלקטואליים במכלול קסמיה של קלאופטרה: Plutarch, *Life of Antony*, ed. C.B.R. Pelling, Cambridge 1988, p. 191

- 4 Plutarchus, *Antonius*, 27.4-5 (ed. Pelling, p. 70)
- 5 מן המפורסמות הוא שלימוד שפות זרות היה מעשה יוצא דופן בתרבות היוונית, ראה: A. Momigliano, *Alien Wisdom: The Limits of Hellenization*, Cambridge 1975, pp. 38-39, 69, 81-82, 149
- 6 Plutarchus, *Antonius*, 28 (ed. Pelling, pp. 70-71)
- 7 Philostratus, *Vitae Sophistarum*, 1.5 (LCL, London & New York 1922, p. 16)
- 8 זהו אמנם תיקון של ציכוריוס, ראה: C. Cichorius, *Römische Studien*, Leipzig & Berlin 1922, pp. 314-318, אולם הוא נראה בטוח והתקבל על דעת

הפילוסוף בעל אותו שם, ושכנראה חיבר היסטוריה יהודית,¹⁰ שהה לא רק בחצרה של קלאופטרה, אלא אף בחצרו של הורדוס.¹¹ ככל הנראה יש לייחס לקשרים עם פילוסטרוס, ואולי עם עוד מלומדים, את המסופר על עיסוקי אנטוניוס בענייני פילולוגיה באלכסנדריה למען קלאופטרה.¹² לבד מידעות אלה יש קצת מקורות אשר מעידים על התעניינותה של המלכה בענפי האמנות השונים: נראה שהציעה סכום כסף גדול כדי לרכוש מאנשי אליס (Elis) את פסל זאוס המפורסם;¹³ מסופר שהחזיקה בחצרה, לזמן מה לפחות, את המוזיקאי הידוע בעל הקול היוצא מגדר הרגיל מרקוס טיגליוס הרמוגנס (M. Tigellius Hermogenes);¹⁴ וייתכן שבחצרה הציגו אף מחזות משל אייסקילוס.¹⁵ היסטוריון ביונטי משבח כנראה באופן כללי את כשרון שכלה של קלאופטרה.¹⁶

אם בחולות אוסטרקינה⁹ - שהייתה, כך מסתבר, מקום גלותו. לענייננו לא מיותר לציין שפילוסטרוס זה, שלכל הדעות יש לזהותו עם

קטע ממפת מידיא ובו מצוין מקומה של אוסטרקינה

10 כתיקונו המצוין של ציכוריוס (שם). לפי Josephus, *Antiquitates Judaicae* 10.228 (ed. B. Niese, Berlin 1955, II, p. 380). הוא חיבר היסטוריה פניקית, ונראים הדברים של ציכוריוס, שהיה תלמידו של אנטיוכוס איש אשקלון. על קשריה של קלאופטרה לאשקלון ראה: A.B. Brett, 'A New Cleopatra Tetradrachm of Ascalon', *American Journal of Archaeology*, 41 (1937), pp. 452-463.

11 ראה לאחרונה: D.W. Roller, *The Building Program of Herod the Great*, Berkeley 1998, pp. 62-63 וספרות שם.

12 אפיאנוס, מלחמת האזרחים ה', (*Appian's Roman History*, IV, [LCL], 11, London & Cambridge, Mass. 1941. p. 394).

13 Suda s.v. ἐπικλύσσα, E 2395.

14 Porphyrio, in *Horatii Saturas* 1.2, 1 (*Pomponii Porphyronis commentarii in Q. Horatium Flaccum*, (ed. G. Meyer, Leipzig 1874, p. 190).

15 לעניין מסופק זה ראה: בכר (לעיל, הערה 3), עמ' 60.

16 ראה: Malalas 9.219 (J. Malalas, *Chronographia*, ed. L. Dindorf, Bonn 1831, p. 219). מללס מייחס לה את התואר ἁλυστῆς שמתורגם שם ingenio subtili. נראה שאת חינוך ילידיה בידי ניקולאוס איש דמשק יש לקבוע לתקופה שלאחר מותה, ראה: Stähelin 'Kleopatra no. 20', *RE*, XI, p. 780.

טובי המלומדים, ראה: M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, I, Jerusalem 1974, no. 74, pp. 217-219. אוסטרקינה שוכנת לא הרחק מפלוסיום, ראה: Josephus, *bellum Judaicum*, 4.661 (ed. B. Niese, Berlin 1955, VI, p. 433).

9 *Anthologia Palatina* 7.645 (eds. A.S.F. Gow, D.L. Page, *The Greek Anthology: The Garland of Philip*, Cambridge 1968, Crinagoras no. 20, (pp. 227-228).

דיוקנה של
קלאופטרה על
מטבע שהוטבע
באשקלון

תרופות' השתמרו מרשמים קוסמיים נגד גזות, נגד נשירת שער ולצמיחת השער המיוחסים לקלאופטרה, אולם החוקרים מאוחדים בדעתם שהייחוס חסר כל בסיס ואינו מתקבל על הדעת.²⁰ לענייננו חשוב כמובן המשתמע מידיעות אלה לגבי פרסומה המאוחר של קלאופטרה. ידיעה אחרת באה ממקור מאוחר בהרבה. יוחנן צצס (Iohannes Tzetzes), המלומד הביזנטי בן המאה השתים-עשרה, מציין שני רופאים כקשורים אל קלאופטרה: בחיבורו הלמדני (או המבקש להיות כזה) המתורז 'כיליאדות' הוא טוען שסורנוס ורפוס מאפסוס היו רופאיה.²¹ טענות אלה מופרכות כמובן, באשר סורנוס חי בימי טריינוס והדריינוס, היינו כמאה וחמישים שנה מאוחר למלכה, ורפוס מאפסוס קדם לו אך כימי דור. לצורך ענייננו בהמשך נזכיר שוב (וכבר צוין הדבר אצל בר-אילן) שסורנוס נודע במיוחד בשל תורת הגיניקולוגיה שלו. אין כל דרך לקבוע מניין נטל לו צצס ידיעות אנכרוניסטיות אלה.²² פרסומה המאוחר קישר את קלאופטרה לא למדע הרפואה סתם, כי אם לרפואת הנשים: חיבור על מחלות נשים (de morbis mulierum) המיוחס לה השתמר בתרגום לטיני בכעשרה כתבי-יד

אשר לידוע לנו על קלאופטרה ומדע הרפואה, כבר פרייזר הפנה את תשומת הלב לכך שלמרות השקיעה התרבותית והמדעית הכללית של אלכסנדריה בשלהי שלטון בית תלמי, הרי בימי תלמי השנים-עשר 'אולטס' (Auletes, 'חלילן'), אביה של קלאופטרה, ובימי קלאופטרה עצמה חלה תחייה של מדעי הרפואה בעיר.¹⁷ נשאלת השאלה אם תחייה זו אכן קשורה הייתה למלכי בית תלמי, פטרונים מסורתיים של המדעים והאמנויות מראשית ימי העיר. רופא אחד שמלכי בית תלמי האחרונים קיימו עמו מגע הדוק הוא הרפוא מן האסכולה ההרופילית דיוסקורידס פקס (Dioscurides Phacas).¹⁸ הוא שימש כיועץ חשוב וכשגריר הן את תלמי השנים-עשר הן את בנו - אחיה ובעלה ביש המזל של קלאופטרה - תלמי השלושה-עשר. אם כי מהלך חייו המאוחרים מוטלים בספק - אין זה ברור אם נשאר בחיים לאחר ניסיון התנקשות בחייו - ייתכן מאוד ששימש בחצר המלכות תקופה מסוימת בימי קלאופטרה ואהובה מרקוס אנטוניוס. בצד עיסוקיו המעשיים, הרפואיים והפוליטיים, מיוחס לדיוסקורידס פקס מספר גדול של חיבורים רפואיים. פון שטדן מציין שלבד מאנדראס (Andreas), שהיה פעיל במחצית השנייה של המאה השלישית, דיוסקורידס פקס הוא הרפוא ההרופילי היחיד אשר יש בידינו ידיעות על קשריו עם מלכי בית תלמי.¹⁹

אולם בספרות היוונית השתמרו עוד ידיעות אשר קושרות את קלאופטרה למדע הרפואה - וייאמר מיד שערכן של ידיעות אלה מפוקפק במקרה הטוב. בחיבורו של גלנוס 'על הרכב

P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, I, Oxford 1971, 17 pp. 361-363

18 ראה לכל הקשור אליו: H. von Staden, *Herophilus: The Art of Medicine in Early Alexandria*, Cambridge 1989, pp. 519-522

19 פון שטדן (שם), עמ' 472.

20 Galenus, *De compositione medicamentorum*, XII .ed. C.G. Kühn, Leipzig 1927, pp. 403, 492, 532 על דחיית הידיעה וספרות קודמת לנושא ראה: בכר (לעיל, הערה 3, עמ' 141-142).

21 Tzetzes, *Chiliades*, 6.300ff מבחינת פרסומה של קלאופטרה מן הראוי לציין שצצס מייחס לה - אף זאת באופן מופרך ביותר - את בניית ה־Heptastadium המפורסם של אלכסנדריה (Alleg in Iliad., praef.). אמנם בעניין זה אין הוא יחיד; למקורות אשר מייחסים לקלאופטרה, שלא בדיון, מפעל זה וכן את בניין המגדלור המפורסם, ה־Pharos, ראה: שטלין (לעיל, הערה 16).

22 בכר מזכירה טעמים שניסו לתת מלומדים שונים, אולם כולם בחזקת סברות חסרות בסיס. ראה: בכר (לעיל, הערה 3), עמ' 130.

אופיה אנטי-היסטורי יותר מאשר א-היסטורי, ממעיטה ביותר לאזכר דמויות היסטוריות מבני אומות העולם, וקל וחומר דמויות נשים מסוג זה.²⁷ על כן אזכורה של קלאופטרה בשלושה מקומות דורש הסבר – וכפי שנראה מיד, ההסבר עולה בקנה אחד עם הדברים שראינו עד עתה.²⁸ האזכור הראשון שומר את זכרה ההיסטורי של קלאופטרה וזכר אירוע היסטורי מרכזי שאירע בימיה: 'שתי תפיסות תפסה רומי, אחת בימי קלאופטרה מלכתא ואחת שתפסה בימי יונים'.²⁹ קלאופטרה היא אם כן מן הדמויות ההיסטוריות המעטות מבני אומות העולם אשר מוזכרות בתלמוד, ולא אזכור אגדי כי אם אזכור היסטורי נכון.

האזכור השני מקרבנו לענייננו. בתחילת פרק חלק, לאחר מדרש פסוקים שמהם למדים על תחיית המתים מן התורה, עוברים אנו למתריסים ושואלים – וכדרך התלמוד חז"ל יודעים להשיב – קודם לרומיים, אחר-כך לכותים,³⁰ לקלאופטרה, ולקיסר. 'שאלה קלאופטרה מלכתא את ר"מ'³¹ [רבי מאיר]

שונים.²³ אין צריך לומר שייחוס זה מופרך, כשם שמופרך הייחוס של חיבור על מידות ומשקלות, שהשתמר במספר כתבי-יד יוניים, למלכה.²⁴ לשם מה אם כן לקבץ ידיעות אלה, שרבות מהן א-היסטוריות וחסרות שחר? מסתבר שקיימת הייתה מסורת בספרות היוונית שלפיה קלאופטרה הייתה מלומדת ופטרונית למדעים, וכחלק ממסורת זאת או כמסורת עצמאית, אולי מעומעמת שיסודותיה נשתכחו, נקשרה קלאופטרה לרופאים ולמדע הרפואה, ובמיוחד לרפואת נשים. אם כי לא ניתן לקבוע בוודאות את מקורה של מסורת זאת, מן הראוי לציין שני מועמדים גלויים לעין. כבר הוזכר למעלה הרופא פילוטס, מידועו של סבו של פלוטרכוס, אשר שהה בצעירותו כסטודנט לרפואה באלכסנדריה, ואשר גילה התעניינות רבה בנעשה בחצרה של קלאופטרה.²⁵ בתיאור ימיה האחרונים ומותה של קלאופטרה פלוטרכוס מוסר שבין מקורביה באותו זמן היה הרופא אולימפוס, אשר כתב לאחר מכן היסטוריה של דברים אלה.²⁶ מן המפורסמות הוא שהספרות התלמודית, אשר

2. n, וראה בעניין זה גם: FGrHist 198, Kommentar (= F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, II), Berlin 1930, p. 625

27 ראה לעניין זה: T. Ilan, *Mine and Yours are Hers: Retrieving Women's History from Rabbinic Literature*, Leiden 1997, p. 260

28 מן הראוי לציין כאן שמקורות יהודיים הכתובים יוונית נוקטים יחס שלילי לקלאופטרה, ככל הנראה בשל סכסוכיה עם מלכות הורדוס. ראה: Josephus, *Contra Apionem* 2.56–61 (ed. B. Niese, Berlin 1955, V, pp. 63–64). Orac. Sib. 5.18; 12.22 (*Die Oracula Sibyllina*, ed. J. Geffcken, Leipzig 1902, pp. 104, 190)

29 בבלי, סנהדרין ח ע"ב.

30 כך בכתבי-היד, ובדפוס: 'מינים'.

31 דוגמה נאה לא-היסטוריות: ר' מאיר מאחר בכדור לטורגוס הרופא, ואין טעם לנסות וליישר את ההדורים באמצעות תיקוני נוסח, כגון: W. Bacher, 'Étude critique sur quelques traditions étrangères

23 ראה: H. Diels, *Die Handschriften der antiken Ärzte*, II, Berlin 1906, p. 23 במהדורתו של Spach בסטרסבורג 1597, והשווה גם: L.A. Dean-Jones, *Women's Bodies in Classical Greek Science*, Oxford 1994, p. 33

24 דילס (שם), עמ' 24. נראה שעניין זה קשור למידות שצוינו במרשמים המיוחסים למלכה (לעיל, הערה 20).

25 וראה עליו: W.A. Oldfather, 'A Friend of Plutarch's Grandfather', *Classical Philology*, 19 (1924), p. 177. הערה קצרה זו נכתבה לאחר פרסום כתובת מדלפוי של הרופא: SEG I.181 (*Supplementum Epigraphicum Graecum* I, eds. P. Roussel et al., Leiden 1923, (p. 46

26 Plutarchus, *Antonius*, 82 (ed. Pelling, p. 111) אולימפוס זה אינו ידוע משום מקום אחר; לאפשרות שספרו שימש מקור לימיה האחרונים של קלאופטרה ראה כבר למשל: E. Groag, 'Beiträge zur Geschichte des zweiten Triumvirats', *Klio*, 14 (1915), pp. 60f..

הגיניקולוגית ומקרכת רופאים מלומדים, או שמא יש לומר שהכתובים היווניים והיהודיים שלפנינו יונקים ממקור אחד, משותף. מאמרו של בראיילן מאשש את ההסבר שמדובר במקור משותף, ועתה ניתן להוסיף לדבריו שיקול כללי.³⁵

אחת התופעות שדורשות הסבר בתחום יחסי התרבות היווניים-היהודיים בעת העתיקה, ושרק בקצה שוליה ניגע כאן, היא היעלמותה המוחלטת לכאורה של הספרות ההלניסטית-היהודית לאחר מרד בן-קוסבא. היות שהמדובר בעיקרו של דבר בטענה מן השתיקה יש לבדוק היטב היטב שמא בכל זאת אין השתיקה מוחלטת. כידוע הסוג הספרותי היווני שממנו נותרה בידינו הכמות הגדולה ביותר של כתבים הוא הספרות הרפואית (ולצדה הספרות המתמטית).

והנה אף כי אין בידינו ידיעות בטוחות, יש כמה וכמה רמזים לכך שיהודי ארץ-ישראל המשיכו לעסוק ברפואה לא רק באופן מעשי - דבר שהוא מובן מאלי, ואשר העדויות לגביו נאספו לא אחת - אלא המשיכו לעסוק אף בצד המדעי והתאורטי של אמנותם, ובלשון היוונית. אזכיר בקיצור נמרץ עדויות אחדות: הרופא החשוב רופוס מסמריה, שמתייבדו היווניים השתמרו רק תרגומים לערבית, היה, לפי עדותו של גלנוס, יהודי, אם כי אין ביטחון שגלנוס הבחין בין יהודים לשומרונים; סולומון (=שלמה) המוזכר בחיבור המיוחס שלא בדין לגלנוס היה יהודי או נוצרי - ההכרעה תלויה במידה רבה

אמרה: ידענא דחיי שכבי [שחיים (=קמים לתחייה) המתים] דכתיב 'ויציצו מעיר כעשב הארץ' (תהלים עב, טז), אלא כשהן עומדין, עומדין עומדין או בלבושיהן עומדין?³² ואין צריך להביא את תשובתו הניצחת של ר' מאיר. זוהי מן התבניות השכיחות ביותר בתלמוד - אומות העולם או גדולים ותקיפים מביניהם מתריסים נגד תורת ישראל, וחז"ל משיבים להם דברים כדרבנות - אולם ייתכן שאזכורה של אישה, דמות היסטורית מפורסמת, בהקשר כזה, שלא כמנהג התלמוד, יש בו שקיעין של מסורת שלפיה הייתה זאת אישה חכמה, או נחשבה חכמה באומות העולם.

בסוגיה שנדונה בהרחבה במאמרו של בראיילן התלמוד מאזכר את 'קליאופטרה מלכת אלכסנדרוס' או את 'קלפטרה מלכת יוונית'³³ כבקיאה בעניין הגיניקולוגי העומד לדיון (ומני היווצרות הזכר והנקבה). ויש עניין בעובדה שהגמרא מציינת כי שמואל, המפורסם כרופא, בקיא באותה מומחיות עצמה.³⁴

נראים אם כן הדברים שהמסורת היהודית שמרה את זכרה של המלכה קלאופטרה כאישה ידועה בחכמתה בכלל וכמומחית בענייני רפואה גיניקולוגית בפרט. דבר זה חשיבותו גדולה מן העניין האנקדוטלי הגלוי לעין, שהרי שני הסברים בלבד אפשר למצוא לעולה מן המקורות שלפנינו: או שהמסורת היוונית וזו היהודית שמרו, כל אחת בנפרד ובאופן עצמאי, ידיעות שלפיהן הייתה קלאופטרה אישה חכמה, בקיאה בחכמת הרפואה

relatives à Rabbi Méir', REJ, 5 (1882), pp. 184-187
באכר חזר על הצעתו פעמים מספר במקומות שונים.

32 בבלי, סנהדרין צ ע"ב.

33 בבלי, נידה ל ע"ב ובמקבילה 'גלפטרה מלכת אלכסנדרוס' (תוספתא, נידה ד, יז [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 645]).

34 בבלי, נידה כה ע"ב.

35 עמדי על הדברים הבאים ביתר הרחבה, ובהקשר רחב יותר, בהרצאה שנשאתי לפני שנים אחדות באירוע שנערך לציון פרישתה לגימלאות של ידידתי ליוה אולמן, וראה גם: מ' שטרן, 'פילוסופים ואנשי-מדע יהודיים ושומרונים ב"חיי איסדורוס" לדמסקיוס', הנ"ל, מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני, ירושלים תשנ"א, עמ' 560-564.

דיוקנה של קלאופטרה על דרכמת כסף שהוטבעה באלכסנדריה בשנת 47 לפה"ס לידו גב המטבע בגודלו המקורי

את התעניינותו לרפואה בלבד. צירוף זה של רפואה ואמנות הנאום בוודאי לא היה בלתי מוכר בין היהודים: בן כדור אחד קודם לכן היה היהודי האלכסנדרוני אדמנטיוס,⁴¹ המתואר בפירושו כהיאטרוסופיסט. דומה שידיעות פזורות אלה, שבוודאי אין בהן כדי למצות את המעט ששרד,⁴² יש בהן כדי לתמוך ולו במשהו את המסקנה שהרפואה היוונית המשיכה להשפיע על זו היהודית שבארץ-ישראל יותר ממה שנהוג להניח.

בזמן החיבור שמזכיר אותו;³⁶ עניין מפורסם הוא המרשם למחלת הטחול המיוחס לנשיא גמליאל, כנראה גמליאל השישי, אחרון הנשיאים.³⁷ לאחר שלושה אלה, שהוזכרו לא אחת בספרות המחקר, יש למנות רופא מלומד אחר, ידוע פחות. כדור לאחר גמליאל פעל הרופא היהודי דומנוס,³⁸ מורו של ההיאטרוסופיסט³⁹ גסיוס מפטרה שבערביה.⁴⁰ ייתכן מאוד שגם דומנוס היה היאטרוסופיסט, גואם-רופא אשר עמד במרכז העשייה התרבותית היוונית, ולא הגביל

Later Roman Empire, II (= PLRE, II), Cambridge 1980, Domnus no. 2

39 ἰατροσοφιστής - רופא-סופיסט, כינוי לרופאים-מרצים בשלהי העת העתיקה. וכבר הזכרתי עניין זה ואת דומנוס במאמרי 'נואמים יוונים בארץ-ישראל', קתדרה, 66 (סבת תשנ"ג), עמ' 53.

40 'Gessius no. 3', PLRE, II, p. 511

41 'Adamantius no. 1', *ibid.*, p. 6

42 לסקירה כללית, שמקיפה אמנם לא רק את ארץ-ישראל, אלא את האימפריה כולה ואף את התקופה שבפני הבית, ראה: F. Kudlien, 'Jüdische Ärzte im römischen Reich', *Medizinhistorisches Journal*, 20 (1985), pp. 36-57

36 על שני אלה ראה את סיכומו של שטרן (לעיל, הערה 8), ב, ירושלים 1980, עמ' 309, הערה 7.

37 שטרן (שם), עמ' 582-583. אם המחבר מרקלוס, שהוא בן בורדיגלה שבגליה (בורדו שבצרפת), הכיר את המרשם מן הכתובים, אזי הדעת נותנת שגמליאל אכן חיבר ספר רפואה יווני. אולם יש מי שטען שמרקלוס ביקר בארץ-ישראל; ראה: J.F. Matthews, 'Gallic Supporters of Theodosius', *Latomus*, 30 (1971), pp. 1085-1086; וראה עוד: א' חבס רובין, 'הנשיא בתקופה הרומית-ביזנטית - לתולדותיה של דינאסטיה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ב, עמ' 84-85.

38 ראה: J.R. Martindale, *The Prosopography of the*

השימוש בעץ בבית הערבי הארץ-ישראלי

גדעון ביגר ונילי ליפשיץ

לבנייה בעבר, וזהוים הבוטני ותארוכם. מחקרים מעין אלה נעשו באירופה,⁴ במזרח התיכון⁵ ואף בארץ-ישראל. מידת השימוש בעץ בבנייה בעבר, ובאזורים שונים בעולם גם בהווה, תלויה הייתה בתנאים הסביבתיים של אתרי הבנייה.

באזורים לחים, המאופיינים ביערות וחורשות, נעשה שימוש רב בעץ לבנייה. באזורים יבשים למחצה ובאזורים יבשים, הסובלים מהעדר צומח עצי טבעי, מצומצם השימוש בעץ לבנייה ולעיתים יובא עץ ממרחקים לבנייה באתרים שונים באזורים אלה.

מחקרים דנדרוארכאולוגיים שנערכו באתרים שונים בארץ-ישראל הראו כי בעת העתיקה נעשה בהם שימוש בעצים מקומיים לבניית מבנים פשוטים וקטנים.⁶ בדיקת סוגי העץ ששימשו לבנייה בארץ-ישראל, המצטיינת כידוע במגוון אקלימי גדול, גילתה קשר הדוק בין מיני העץ שנמצאו בחפירות לבין העצים המקומיים שגדלו באזור הבנייה. כך באזור היבש של הנגב נעשה שימוש רב באשלים, דקלים, שיטות ורתמים, בעוד שבאזור הים תיכוני נעשה שימוש בעיקר

בחלקו הראשון של מאמרו המקיף והמעניין על הבית הערבי הארץ-ישראלי עוסק רון פוקס בעיקר במבנה הארכיטקטוני של הבית ובמקורותיו ומציג הן את הבית הכפרי והן את הבית העירוני.¹ המחבר אינו עוסק שם בחומרי הבניין אך מתאר צורות בנייה. בדונו בקמרון בבנייה הערבית מציין המחבר בקצרה את העדר העץ לבנייה, 'שהוליד בארץ-ישראל שיטת בנייה מקומית ייחודית'. לטענתו, הנסמכת על ספרו של יזהר הירשפלד, טכניקת הבנייה בקמרון צמחה בארץ-ישראל בעקבות הכחדת היער הטבעי, 'קרוב לוודאי בימי-הבניים'.²

כותבי שורות אלו עוסקים זה מספר שנים בחקר חלקי העץ בבנייה המסורתית בארץ-ישראל ואף פרסמו מספר רב של מאמרים בנדון.³ מסתבר כי מאמרים אלה לא עמדו לפני החוקר בעת כתיבת מאמרו ונראה לנו להביא לידיעת הקורא את תמצית ממצאינו. מחקרים דנדרוהיסטוריים (דנדרון - עץ) נערכים זה מספר שנים בארץ ובעולם. עיקרם, בדיקת חלקי עץ ששימשו

4 D. Eckstein, 'Die Dendrochronologie in Baugeschichte und Volkskunde', *Allgemeine Forst Zeitschrift*, 49 (1979), pp. 1348-1351; G.I. Meirion-Jones et al., 'The Dating by Chronology of Three Northamptonshire Halls', *The Vernacular Architecture*, 18 (1987), pp. 34-40; P.A. Donati et al., 'Constitution d'une référence dendrochronologique de chataignier pour le Territoire Tessinois, première résullante', *Dendrochronologia*, 6 (1988), pp. 111-129

5 P. Kuniholm & C.L. Striker, 'Dendrochronological Investigations in the Aegean and Neighboring Regions 1983-1986', *Journal of Field Archaeology*, 14 (1987), pp. 385-398

6 N. Lipshitz & G. Biger, 'Micro and Macro Climatic Changes in Israel and the Middle East during the Last 10,000 Years: An Historical-Botanical Viewpoint', M. Graber et al. (eds.), *Regional Implications of Future Climatic Change*, Jerusalem 1993, pp. 57-74

1 ר' פוקס, 'הבית הערבי הארץ-ישראלי: עיון מחודש', קתדרה, 89 (תשרי תשנ"ט), עמ' 83-126.
2 שם, עמ' 113 והערה 54.
3 ראה למשל: ג' ליפשיץ ואחרים, 'השימוש בעץ בבניין הבתים הראשונים במקווה ישראל', רותם, 26 (תשמ"ח), עמ' 62-72; ג' ביגר וני' ליפשיץ, 'זיהוי עצי בנין ותיארוך מבנים היסטוריים בארץ ישראל', אופקים בגיאוגרפיה, 30 (תש"ן), עמ' 5-19; הנ"ל, 'השימוש בעץ בבניית בתי העלייה הראשונה בארץ ישראל', שם, 33-34 (תשנ"ב), עמ' 43-58. מאמרים אחרים יוצגו בהמשך.

קורות ארז הלבנון
בכניסה לשוק בעכו

מבנים שנבנו במרוצת המאה התשע-עשרה על ידי מתיישבים חדשים בארץ (מושבות עבריות, אמריקניות וגרמניות) ומבנים חדשים שנבנו על ידי תושבים מקומיים (בתי חווה גדולים [ח'אנים], מבנים עירוניים ומבני ציבור) ועל ידי השלטון (תחנות משטרה ורכבת ומסגדים).⁹ מידת השימוש בעץ במבנים אלו, זיהוי מינם של העצים שמהם הוכנו חומרי הבנייה בעץ ובדיקת מקום גידולם מאששים את הבחנתנו לגבי הבית הערבי המסורתי בארץ-ישראל.

חלקי העץ שנאספו בבתים הערביים המסורתיים מקורם בעצים הגדלים בשלושה אזורים עיקריים: ארץ-ישראל, צפון-מזרח הים התיכון (לבנון, סוריה ואנטוליה) ואירופה. בבדיקתם של 65 מבנים בכפרים ערביים בגליל, בכרמל, במשולש ובשפלת יהודה נמצא כי כ-27 אחוז מכלל חלקי

באלון מצוי, אלה ארץ-ישראלית וזית אירופי. בנייה של ארמונות, מקדשים ומבני ציבור גדולים דרשה שימוש בעצים שמהם ניתן היה ליצור קורות ארוכות, בעיקר לקירוי הגג, ואלה סופקו על ידי ייבוא של ארז הלבנון וערער אדום.⁷ מחקרים שנעשו במבנים בארץ-ישראל מן המאה הקודמת מראים תמונה דומה. במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה היו בארץ-ישראל כ-800 כפרים מסורתיים, וכ-20 יישובים גדולים יותר שאף קיבלו מעמד של ערים. אלפי מבנים היו קיימים ביישובים אלו. בסקר מקיף שנערך בחלק מהערים המסורתיות בארץ (צפת, טבריה, בית-שאן, עכו, נצרת, יפו, לוד, רמלה, ירושלים ומג'דל) וכן ב-24 כפרים נדגמו חלקי העץ שנשתמרו במבנים אלה.⁸ במקביל נבדקו מאות

9 G. Biger & N. Liphshitz, 'Foreign Tree Species as Construction Timber in 19th Century Palestine', *Journal of Historical Geography*, 21 (1995), pp. 262-277

7 N. Liphshitz & G. Biger, 'Timber Trade in Ancient Israel', *Tel Aviv*, 22 (1995), pp. 121-127

8 G. Biger & N. Liphshitz, 'A Dendrohistorical View of the Rural Dwelling in 19th Century Palestine', *Area*, 24 (1992), pp. 45-55

העץ ששימשו בבנייה מקורם בעצים מקומיים: החרוב המצוי, אלון התבור, אלון מצוי, שיף מצוי, זית אירופי, שקד מצוי, אודרכת, רימון, אשל, שיטה, תמר, צפצפת הפרת, כליל החורש ועוזרר.¹⁰ חלקי עץ של מינים אלה נמצאו בכל חלקי המבנים: בגגות, בחלונות, בדלתות, בספי הכניסה ועוד. כל חלקי העץ היו לא מהוקצעים; השתמשו בהם בצורתם הטבעית, לעתים בניקוי גס של ענפים מיותרים. בעצים הגדלים באזור היבש למחצה (אשל, שיטה, צפצפה ושיף) השתמשו רק בכפרים ששכנו בחלק הדרומי של ארץ-ישראל, ואילו בכפרים ששכנו במרכז הארץ וצפונה נעשה שימוש בעצים שגדלו בר או בתרבות (עצי פרי) באזורים אלה. 38 אחוז מחלקי העץ שנמצאו בבתי הכפר שנדגמו נעשו מעצים שגדלו בצפון-מזרח הים התיכון, ועיקרם ארו הלבנון, אורן קפריסאי, אורן שחור ואשות קיליקי.¹¹ כל חלקי העץ היו מעובדים והם שימשו בעיקר לקירוי גגות ודלתות גדולות. שאר חלקי העץ נעשו מעצים שמקורם אירופי, ארזית דסידואה, אשות, אורן היערות, ארז אטלנטי וצוגנית. חלקי עץ אלה נמצאו בחלקי בניין חדשים יותר או בחלקים שהוחלפו בבית (חלונות, משקופים ועוד).

בניין כפרי במעיליא שבגליל, התקרה נשענת על קורות עץ לא מעובדות מסוגי עץ שונים: אלון מצוי, זית אירופי, כליל החורש וחרוב מצוי

העץ במבנים שנתרו באזורים העתיקים של יפו¹³ ועכו.¹⁴ מעט מאוד עץ מקומי נמצא בשימוש בבנייה במקומות אלו. המצב דומה גם

בבנייה העירונית התמונה שונה. השימוש בעץ ממקור מקומי היה מזערי (1.2 אחוזים מכלל 3,000 חלקי העץ שנבדקו). כשליש מכלל העץ בערים מקורו היה בעצים ים תיכוניים, ושני שלישים בעצים אירופיים. יש לציין שכל חלקי העץ במבנים הערביים הישנים בעיר העתיקה בירושלים נעשו מעץ ים תיכוני,¹² וכך גם חלקי

and Botany: Timber in the 19th Century Old City of Jerusalem', *PEQ*, 123 (1991), pp. 86-104

13 G. Biger & N. Liphshitz, 'Regional Dendrohistorical Dating and Timber Analysis: The Use of Wood in the Buildings of Nineteenth-Century Jaffa', *Mediterranean Historical Review*, 6 (1991), pp. 86-104

14 N. Liphshitz & G. Biger, 'Old Versus New — Timber Analysis of Acre and Haifa in Nineteenth-Century Palestine', *Historical Geography*, 26 (1998), pp. 177-186

10 ביגר וליפשיץ (לעיל, הערה 8), עמ' 48-49.
11 נ' ליפשיץ וג' ביגר, 'השימוש בעץ מורח תיכוני לבנייה בארץ ישראל במאה התשע עשרה', ז' ספראי ואחרים (עורכים), חקרי ארץ, רמת-גן 1996, עמ' 220-205

12 G. Biger & N. Liphshitz, 'Historical Geography

נראה אפוא כי בבניית בתי הכפר הערבי בארץ-ישראל הרבו להשתמש בעץ מקומי, והדבר אפשר לבנות גגות שטוחים, צרים וקצרים, שנשענו על קשתות פנימיות, ושעליהם כיסוי גס של עצים מקומיים בלתי מעובדים, שהחזיקו עליהם שכבת אדמה מהודקת. ממצא זה מאפיין גם את הבנייה הכפרית בארץ-ישראל בתקופות ההיסטוריות הקודמות. בקרב הערים הגדולות לא נמצאו עצים בכמות מספקת, ובמקומות אלה היה צורך בפתרון טכני אחר, בניית הקמרון. לבנייה עירונית של מבנים גדולים יותר (מבני ציבור, מסגדים, ארמונות) נזקקו לייבוא עצים. כך היה בעבר הרחוק בארץ-ישראל וכך בבנייה הערבית של המאות האחרונות, ואין יסוד לטענה בדבר הבדל טכנולוגי בשל היעלמות היער. במשך כל התקופות ההיסטוריות, ועד המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, יובאו העצים הגבוהים בעיקר מלבנון, מסוריה ומחצי האי האנטולי, ואילו לקראת סוף המאה הלך וגבר ייבוא עצים מאירופה, מה שאפשר להחליף את מבנה הקמרון בגגות שטוחים, ומאוחר יותר - בגגות רעפים.

השוני בין מבנה הגג בכתים העירוניים ובבתים הכפריים נובע אפוא ממצאי העץ, שתמיד היה קיים בכמויות סבירות לבנייה הכפרית ותמיד היה חסר בבנייה העירונית הרחבה יותר. לא העדר העץ והשמדת היערות (שכנראה לא היו בארץ כלל) כי אם מצאי העצים ארוכי הגזע, שמעולם לא גדלו בארץ, הוא שהשפיע על מבנה הבית הערבי בארץ-ישראל.

בנצרת, בצפת ובלוד, ששם למעלה מ-75 אחוז מכלל העץ ששימש בבנייה מקורו בעצים ים תיכוניים. השימוש בעץ אירופי אפיין את הבנייה החדשה של סוף המאה התשע-עשרה.

תקרה עם קורות
ארז הלבנון בבית
עות'מאני בעכו